

DEMOGRAFISKE OVERGANGER

DEMOGRAFIEN ER RIK på tall og fattig på teori, blir det ofte hevdet. Likevel er det en kjensgjerning at den demografiske overgangen fra høye til lave rater for fødsler og dødsfall er en av de best dokumenterte generaliseringene i samfunnsvitenskapene. Overgangen har skjedd, eller er i ferd med å skje, i land i alle kulturer og verdensdeler. Bare en håndfull land befinner seg på et satdium som svarer til Norges før Napoleonskrigene.

Først var overgangen en iakttakelse og en beskrivelse av hva tallene viste, deretter ble det utviklet en teori om hvorfor ratene endret seg som de gjorde, hvilke relasjoner som fantes mellom dem og endelig konsekvenser av alt dette.⁴⁰⁵ Den demografiske overgangen er en sterk kandidat til en universalforklaring av økonomisk utvikling og historisk endring.⁴⁰⁶

I slutten av 1920-årene sammenliknet demografen Warren S. Thompson ratene for fødsler og dødsfall i lange tidsserier fra en rekke land, blant annet fra Danmark, Sverige og Norge. Han fant tre hovedmønstre: Land med høy fødselsrate og høy, men fallende dødsrate, land med fallende fødsels- og dødsrate i bestemte sosiale sjikt, og land med raskt fallende fødsels- og dødsrate. Han mente at disse tre mønstrene svarte til historiske utviklingstrinn.⁴⁰⁷

MOTSTÅENDE SIDE
Statistiske oversikter 1926,
 Oslo 1926.

I 1930 holdt Sven Wicksell, professor i statistikk ved universitetet i Lund, et radioforedrag, der han hevdet at høy fødselsrate hørte sammen med høy dødsrate på samme måte som lav fødselsrate hørte sammen med lav dødsrate.⁴⁰⁸ I 1933 formulerte den franske økonomen Adolphe Landry befolkningslærens hovedoppgave: Å forklare den demografiske revolusjonen, skiftet fra høye til lave rater for fødsler og dødsfall.⁴⁰⁹

Ingen grunn til bekymring

MOT SLUTTEN AV annen verdenskrig tok to amerikanske forskere, sosiologen Kingsley Davis og økonomen Frank Notestein, avgjørende skritt for å utvikle den demografiske overgangen til en teori om befolkningsutviklingen. I januar 1945 publiserte *The Annals of The American Academy of Political and Social Science* temanummeret «World population in transition». «Verdens befolkning i endring» var redigert av Kingsley Davis og brakte artikler om befolkningsutviklingen i en rekke enkeltland, regioner og verdensdeler. Hensikten med utgivelsen var å vise at det var i ferd med å skje et grunnleggende skifte i veksten, utbredelsen og sammensetningen av verdens befolkning, og forklare hvorfor dette skjedde.⁴¹⁰

Davis skrev i den innledende, programmatisk artikkelen at etter den industrielle revolusjonen, som han ga en svært vid definisjon, kunne verdens befolkning for første gang betraktes som *a single entity*, «én enhet», som i varierende grad responderte på én dynamisk prosess. For første gang ble det mulig for store menneskemengder å forflytte seg over verdenshavene, og for første gang ble det etablert en ny balanse mellom fødsler og dødsfall, ikke på et høyt og sløsende nivå som tidligere, men på et lavt nivå. Endelig, la Davis til, hadde kunnskapen om verdens befolkning blitt såpass omfattende at det for første gang var mulig å lage et ganske sikkert anslag for antallet innbyggere i hele verden.

MOTSTÅENDE SIDE

Frank W. Notestein,
«Population – The Long View», i
Theodore W. Schultz, *Food for
The World*, Chicago 1945.

*Intensjonen med tallene for årene
fra 1940 til 2000 var ikke å vise
hva som kom til å skje, skrev
Notestein, men å påpeke noen
generelle trekk dersom de for-
utsetningene som lå til grunn, slo
til. Ifølge prognosen ville
folketallet i verden nå 3,3
milliarder i år 2000. Verken
Europa eller Nord-Amerika ville
ha folkevekst av betydning fra
1950 til 2000.*

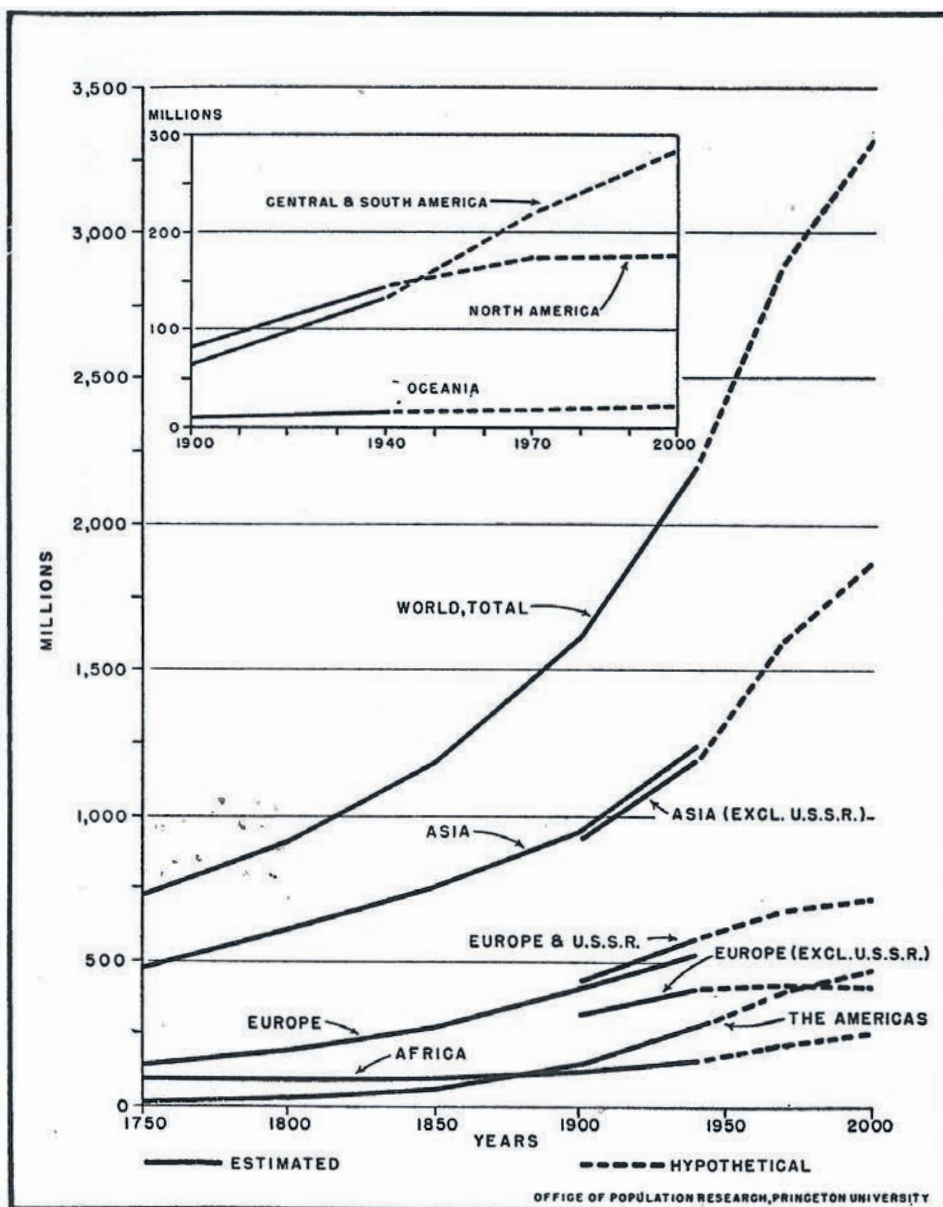
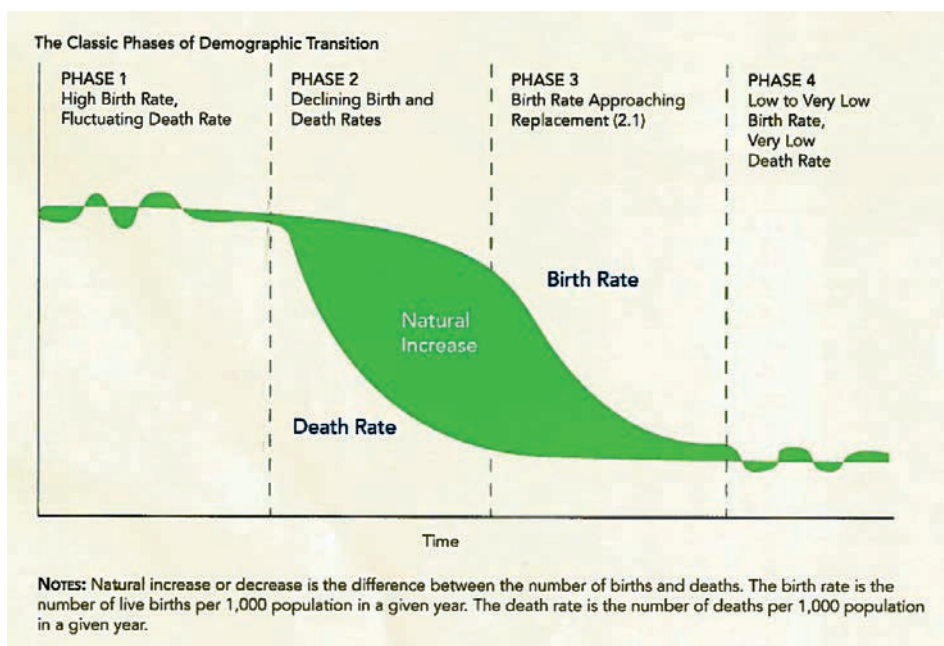

FIG. 8.—Materials of Figure 7 presented on an arithmetic scale

Etableringen av en balanse mellom fødsels- og dødsraten på et lavt nivå innebar ifølge Davis at det hadde skjedd en overgang til en ny demografisk situasjon. Han betraktet denne balansen som en parallell til den industrielle revolusjonen, begge deler hadde ført til en enestående produktivitetsøkning. Tidligere ble kvinnene utsatt for stor fare ved stadige graviditeter og fødsler, som Davis holdt for å være til liten nytte fordi så mange av barna døde før de ble voksne. Den nye demografiske tilstanden med få fødsler og dødsfall frigjorde betydelige ressurser i den kvinnelige delen av befolkningen, som kunne brukes til andre formål.

Et hovedanliggende i Davis' introduksjonsartikkel var å forklare hvorfor befolkningsøkningen i Europa i de to, tre siste århundrene hadde vært mye større enn i resten av verden. Denne befolkningsveksten hadde ført til utvandring, til etablering av *Europe overseas*, «det oversjøiske Europa». På denne måten ble den vestlige sivilisasjonen spredt til Australia, New Zealand, Sør-Afrika, Nord-Amerika. Davis ville også demme opp for frykten som var skapt hos mange av den avtakende veksten i den europeiske befolkningen på den ene siden, og den sterke folkeøkningen i de asiatiske landene på den andre. Budskapet var både at de tider definitivt var forbi da Europas andel av verdens befolkning ville bli stadig større, og at dette ikke ga noen grunn til bekymring.

En befolkningsprognose for hele verden fram til 2000, gjengitt som diagram i artikkelen, viste at folkeveksten i Europa, Sovjetunionen ikke medregnet, ville avta og stoppe, og fra om lag 1970 ville folketallet gå ned. Kurven for Asia antydte at befolkningen i denne verdensdelen kom til å vokse mye og raskt. I januar 1945 skrev Davis at det lå en implisitt rasisme under det meste av den angloamerikanske tenkningen om Asia. Den besto i at mange europeere og amerikanere følte at befolkningen i Asia var totalt forskjellig fra den europeiske. Det var også en utbredt oppfatning at hvis befolkningen i Asia

ble tallmessig fullstendig dominerende, slik befolknings-tallene kunne tyde på at de kom til å bli, ville det medføre at hele verden kom til å «synke ned» til deres nivå. Denne tankegangen overså ifølge Davis at Japan hadde økt sin makt ved lån fra den vestlige kulturen, og at dette også hadde ført til at fødselsraten i Japan hadde begynt å falle. Den sterke folkeveksten i de asiatiske landene skyldtes at dødsraten falt fordi vestlig vitenskap og rasjonalitet var tatt i bruk. Å tro at land i Asia kunne anvende bare enkelte deler av den vestlige kulturen uten at også andre trekk ble overtatt, var å begå en sosiologisk feilslutning, hevdet Davis. Han var sikker på at fødselsraten i asiatiske land også kom til å falle, slik den hadde gjort i Europa, og slik den hadde begynt å gjøre i Japan.⁴¹¹

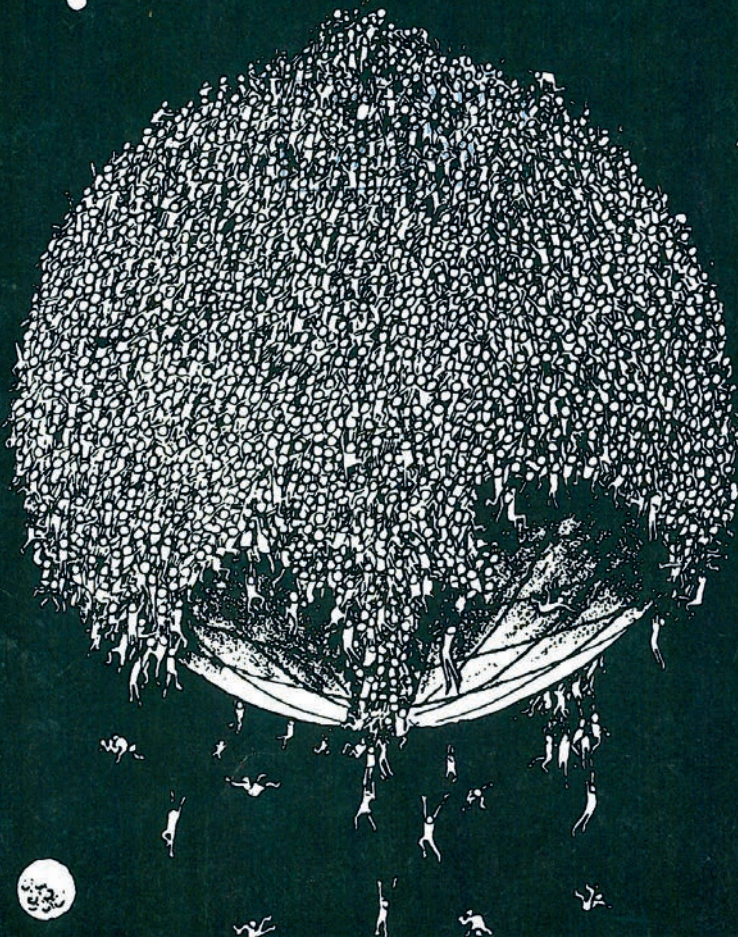
Asias sivilisasjon var ikke et evig resultat av biologisk arv, konkluderte Davis' lederartikkel. Det som skjedde, forklarte han, var at befolkningsutviklingen i Asia gjennomløp et stadium som Europa tidligere hadde befunnet seg på. Når

Population Reference
Bureau, Washington 2012.

S 312
D6284

For mange

landene i Asia opplevde fall i dødsraten, ville det med nødvendighet seinere komme et fall i fødselsraten. Derfor fantes det heller ingen rasjonelle grunner til å anta at hele verden skulle synke ned til et orientalsk sivilisasjonsnivå, tvert om var det landene i Asia som gjennom denne utviklingen ville bli hevet opp. Davis avsluttet sin programmatisk artikkel med å hevde at veksten i verdens befolkning ville stoppe opp i midten av det 21. århundret. Da ville alle land ha gjennomløpt den demografiske overgangen og ha nådd fram til en ny balanse med lave fødsels- og dødsrater, som ville resultere i langsom eller ingen folkevekst. Davis ville ikke underslå at perioden med høy fødsels- og lav dødsrate og sterk befolkningsvekst kom til å by på mange vanskeligheter. For at denne problematiske overgangsperioden skulle forløpe så raskt og smertefritt som mulig, var det nødvendig å utvikle en vitenskapelig basert befolkningspolitikk. Den demografiske overgangen var en optimistisk befolkningsteori, forsikret han.⁴¹²

I de første etterkrigsårene, hevdet Davis, ville den avtakende veksten i folketallet i de nordvestre og sentrale delene av Europa komme til å bli utsatt av en tidsbegrenset økning av fødselsraten. Grunnen var at i disse årene ville en ekstremt stor andel av befolkningen befinne seg i reproduktiv alder. Han viste til en artikkel i temanummeret som forsøkte å forutsi befolkningsutviklingen i en del europeiske land. Dudley Kirk, som hadde skrevet artikkelen, påpekte at når sammensetningen av befolkningen endret seg, slik den måtte komme til å gjøre, ville folkeveksten i Europa avta selv om hver familie fikk det samme antallet barn som tidligere. Dermed ville utfordringen bli å tilpasse økonomien til en aldrende og muligens synkende befolkning.⁴¹³

Aldri folkevekst gjennom økt fødselsrate

DET VAR FRANK NOTESTEIN som hadde utarbeidet diagrammet med befolkningsprognosen for hele verden som

MOTSTÅENDE SIDE

Direktoratet for utviklingshjelp i samarbeid med Det nasjonale befolkningsutvalget. *For mange*, Oslo 1974.

For å forberede Norges deltakelse ved Verdens Befolkningskonferanse i București oppnevnte Utenriksdepartementet et rådgivende nasjonalt befolkningsutvalg. Konferansen skulle spre kunnskap om årsakene til og følgene av forandringer i befolkningens størrelse og sammensetning.

Davis brukte i lederartikkelen i «Verdens befolkning i forandring». Det ble første gangen vist da Notestein, direktør ved Office of Population Research ved Princeton University, holdt *Harris Foundation Lectures* ved University of Chicago i 1944. I forelesningen hevdet han at folkeøkningen i det 19. århundret hadde vært historisk unik, og at den skyldtes fall i dødsraten. Videre slo han fast: Ingen substansiell økning i folketallet hadde noe sted vært forårsaket av en økning i fødselsraten. Et annet sentralt premiss var at fødselsraten aldri hadde falt samtidig med dødsraten.

Det hadde vært folkevekst i hele verden i det 19. århundret, men den hadde vært mest markant i Europa og *Europe overseas*. Notestein knyttet ikke fallet i dødsraten bare til en periode med fred og innovasjoner i jordbruket, men også til alle ressursene som ble brakt til Europa fra den nye verden. Til slutt listet han opp hygieniske og medisinske framskritt samt industriell produksjon, og sammenfattet alt i uttrykket *the whole process of modernization*, «hele moderniseringsprosessen».

Både Davis og Notestein anså befolkningsutviklingen som et internasjonalt fenomen som krevde et overordnet organ. For å kunne hanskes med sosiale og politiske problemer rundt omkring i verden var det en forutsetning at befolkningsutviklingen og konsekvensene av den ble fulgt nøye, analysert og forstått. Notestein tok derfor initiativ til opprettelsen av Population Division i United Nations Secretariat. Kontoret, som han ble den første lederen av, var en organisatorisk konsekvens både av temanummeret Davis hadde redigert, og av hans eget foredrag.

I Chicago-forelesningen forsøkte Notestein også å forklare hvorfor det gikk så lang tid før fødselsraten gikk ned etter at dødsraten hadde falt. Han viste til at så lenge naturalhusholdning og høy dødelighet preget samfunnet, var en høy fødselsrate nødvendig for å opprettholde befolkningen og produksjonen.

For at to barn skulle bli voksne, måtte det fødes fire, og for å oppnå fire fødsler var det nødvendig med seks graviditeter. Gjennom mange århundrer hadde derfor alle samfunnets religiøse doktriner, moralkoder, lover, normer, samlivsskikker og kultur knyttet til ekteskap og familie vært innrettet på å sørge for en høy fødselsrate. Disse kulturelle og sosiale faktorene endret seg ikke over natten selv om dødsraten falt. Slik forklarte Notestein hvorfor fødselsraten holdt seg på et høyt nivå lenge etter at det var nødvendig for å opprettholde befolkningen og produksjonen. Det fantes få eller ingen normer som opprettholdt en høy dødsrate, Notestein mente derfor at den uunngåelig «responderte» raskere enn fødselsraten på *forces of modernization*, «moderniseringskreftene».

Forklaringen på den historisk unike befolkningsveksten var ifølge foredraget at dødsraten straks lot seg påvirke av disse moderniseringskreftene, mens skikkene, normene og moralen som sørget for en høy fødselsrate, ikke gjorde det.⁴¹⁴ Ifølge en norsk middelalderlov var det forbudt å amme sine barn så lenge som i tre år fordi det kunne forsinke nye svangerskap.⁴¹⁵

Tiden det tar fra dødsraten har falt til også fødselsraten går ned og folkeveksten avtar, blir kalt bremselengden.⁴¹⁶ I Frankrike var den kort, fallet i fødselsraten begynte like etter fallet i dødsraten. Notesteins forklaring var den sterke sekulære innflytelsen fra revolusjonen i 1789. Tim Dyson, professor i befolkningsstudier ved London School of Economics, har argumentert for det samme med at 1780-årene var opplysningens gullalder i Frankrike: Troen på fornuften ble styrket, og muligheten for framskritt økte med spredningen av sekulær kunnskap gjennom trykksaker.⁴¹⁷ I Europas nordvestre hjørne foregikk fødselskontrollen på samme tid utenfor ekteskapet: ved høy alder ved ekteskapsinngåelse, og ved at et forholdsvis stort antall kvinner forble ugift. Først fra 1870-årene ble fødselskontroll i ekteskapet praktisert i øvre sosiale sjikt andre steder enn i Frankrike.⁴¹⁸

NESTE OPPSLAG

Figur 6 Folkemengdens
bevegelse. Norge. 1735–2014

Promille

60

Danmark–Norge

Union med Sverige

Napoleonskrigene

Den amerikanske borg

Demografiske kriser; 1741, 1742, 1743,
1748, 1763, 1773, 1785, 1809, 1813

Fødte

Døde

Kolera

1831, 1834, 1848-49, 1853, 186

Utvandring

50

40

30

20

10

0

1735

1750

1770

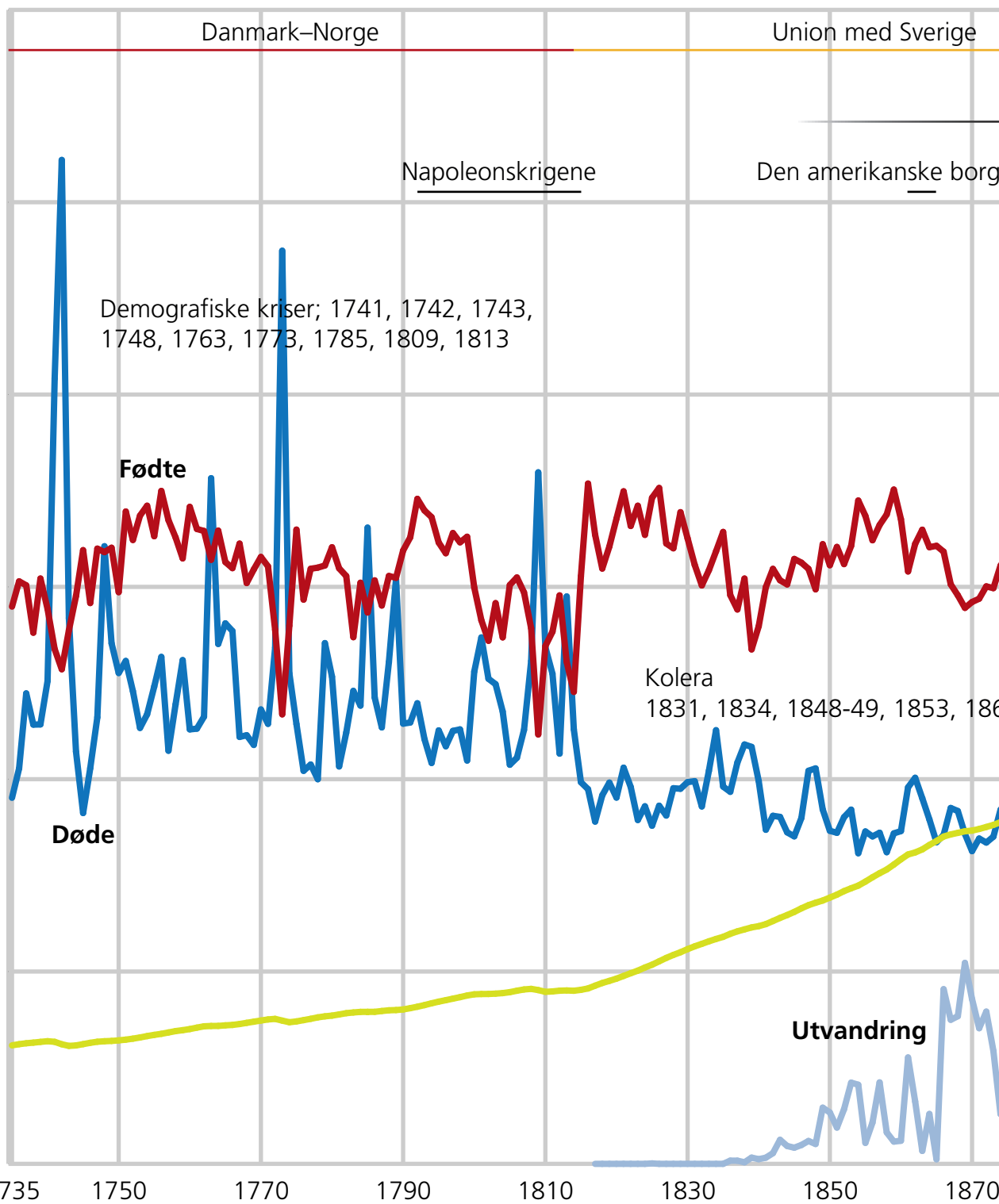
1790

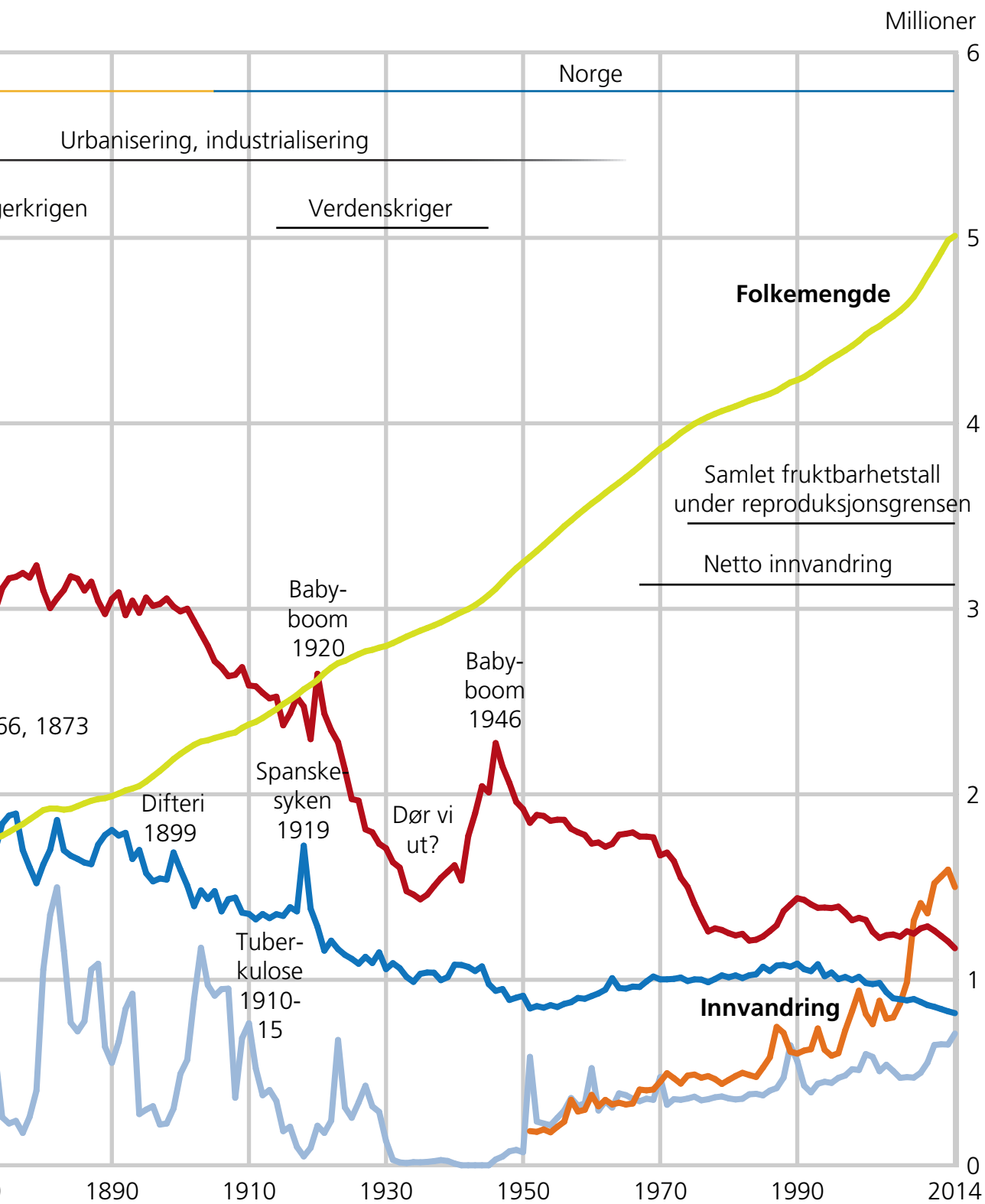
1810

1830

1850

1870

I sitt foredrag hevdet Notestein at fallet i fødselsraten forutsatte et skifte i sosiale og kulturelle verdier. Individets mål var ikke lenger å sørge for at stammen det tilhørte skulle overleve, men den enkeltes velferd og utvikling. De nasjonalstatene som hadde kommet lengst i den demografiske overgangen, hadde i 1930-årene en så lav fødselsrate at det ble født færre barn enn det som var nødvendig for å opprettholde befolkningen på samme nivå, gitt uforandret levealder. Notestein konkluderte med at økende levestandard, forbedret helse, muligheter for utdanning og økende tro på framtiden ga individet verdier og verdighet til å bryte med gamle skikker og normer. Det fikk fødselsraten til å falle og resulterte i at befolkningsveksten litt etter litt ville stanse opp.⁴¹⁹

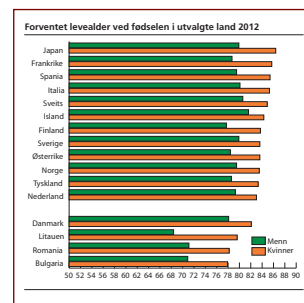
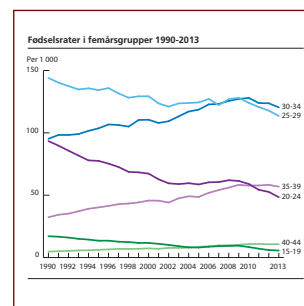
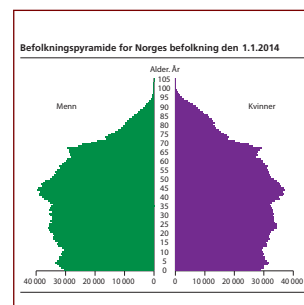
Tabell 24 | DEN DEMOGRAFISKE OVERGANGEN, LAND ETTER FASE. PER 1 000 INNBYGGERE. (NORGE 1794, 1900, 1927, 1992; ANDRE LAND 2011)

		Fødsler	Dødsfall
Fase 1	Afghanistan	44	16
	Uganda	46	12
	Zambia	46	16
	Norge 1794	34	21
Fase 2	Ghana	31	8
	Guatemala	30	6
	Irak	35	6
	Norge 1900	30	16
Fase 3	India	23	7
	Gabon	27	9
	Malaysia	21	5
	Norge 1927	20	11
Fase 4	Brasil	15	6
	Tyskland	8	10
	Japan	8	9
	Norge 1992	13	10

KILDE: Population Reference Bureau, 2011.

Davis' påstand fra 1945 om at fødselsraten ville gå ned i Asia, viste seg å bli riktig. I Malaysia, Myanmar, Singapore, Thailand, Vietnam, Kina, Hong Kong, Japan, Nord-Korea, Sør-Korea og Taiwan fødes det færre barn enn det som er nødvendig for å opprettholde befolkningen på samme nivå. Levealderen har steget, og det har bremset nedgangen i folkeveksten. Foreløpig har bare Japan hatt nedgang i folketallet, med vel 1 million siden 2008. Samlet fruktbarhetstall ligger i Øst-Asia på 1,5 og under. Bare to andre områder, Øst-Europa med Balkan og Sør-Europa, har tall som ligger like langt under reproduksjonsgrensen. Flere av landene med samlet fruktbarhetstall rundt eller under 1,5 har også utvandring, det er spesielt og gjelder særlig Estland, Latvia og Litauen, men også flere stater på Balkan og i Øst-Europa.⁴²⁰ I Norge er det vel 12 prosent av kvinnene som ikke får barn, og nær 15 prosent får ett barn, videre får færre og færre kvinner tre barn.⁴²¹ Dermed faller samlet fruktbarhetstall godt under reproduksjonsgrensen.

Det er visse forskjeller på hvordan et land som Norge gjennomgikk den demografiske overgangen og hvordan dette skjer i land som befinner seg i tidligere faser av overgangen nå. Det ser ut til å være et gjennomgående trekk at fødselsraten er mye høyere og dødsraten lavere i de landene som nå befinner seg i de første fasene, enn tilfellet var i Skandinavia. Det betyr at folkeveksten blir mye større. På den annen side er det en tendens til at det tar kortere tid før fødselsraten faller, det vil si sterkere folkevekst på kortere tid. Dette har ført til en enorm vekst i byene, spesielt i Afrika, og til en nærmest panikkartet utvandring med store menneskelige omkostninger. Det er hovedsakelig land i Afrika som befinner seg i fase én og to. Samlet fruktbarhetstall var i 2013 for Afrika 4,8, for Nord- og Sør-Amerika 2,1, for Asia 2,2, for Europa 1,6 og for Oseania 2,4.⁴²²

Økonomiske analyser 2/2014, Oslo-Kongsvinger 2014.

MULIGHET FOR Å FÅ BARN

36. Tror De det er mulig for Dem og Deres mann/samboende å få barn nå
37. eller senere dersom dere skulle ønske det?

384

- 1 ☒ 76 Ja/jeg tror det → 39
2 ☒ 10 Nei/jeg tror ikke det → 37
3 ☒ 4 Vet ikke → 39
1 Uoppgitt

Skulle ikke svare 8

37. Hvorfor tror De at det ikke er mulig for dere å få (flere) barn?

40.

KRYSS AV FOR ALLE ALTERNATIVENE SOM NEVNES

1

- 385 ☒ 3 Jeg er sterilisert
386 ☒ 2 Sykdom eller operasjon hos IO
387 ☒ 1 Jeg er for gammel
388 ☒ 1 Lege mener jeg ikke kan få barn
389 ☒ 1 Jeg har ikke blitt gravid foreløpig
390 ☒ 2 Min mann/samboende er sterilisert
391 ☒ 0 Sykdom eller operasjon hos mann/samboende
392 ☒ 0 Lege mener min mann/samboende ikke kan bli far
393 ☒ 1 Annen grunn (spesifiser):

90 Skulle ikke svare

38. Hvor lenge har De vært klar over at dere (sannsynligvis) ikke kan få
41. (flere) barn?

394-395

☐ ☐ Antall år

0-2 år 3
3-28 " 6
Uoppgitt 1
Skulle ikke svare 90

396

1 ☐ Vet ikke

GA TIL SPM. 44

39. Hvordan tror De De ville føle det om De ble gravid i løpet av den
42. kommende måneden?

LES SVARALTERNATIVENE

397

- 1 ☒ 10 Ville bli glad
2 ☒ 10 Ville synes at det var i orden
3 ☒ 27 Ville ha blandede følelser
4 ☒ 17 Ville beklage det
5 ☒ 12 Ville føle det som en katastrofe
6 ☒ 3 Vet ikke

1 Uoppgitt

Skulle ikke svare 20

SEKSUELL AKTIVITET

33. For å få tilstrekkelige kunnskaper om fruktbarheten i befolkningen, er det nødvendig å kjenne til omfanget av seksuell aktivitet, muligheten for å få barn og bruken av prevensjon. I denne undersøkelsen har vi derfor tatt med noen av de viktigste spørsmålene fra disse områdene. Først vil vi gjerne få spørre Dem omtrent hvor gammel De var da De hadde Deres første samleie?

Svarfordelingen på spm. 33 er tatt med.

379-380

Antall år

Oppgitt alder

-15 år	6	20 år	3
16 "	12	21 "	4
17 "	13	22-24 "	7
18 "	20	25-26 "	2
19 "	12		

- 381
- 1 2 Husker ikke
- 2 4 Ønsker ikke svare
- 3 Oppgitt ellers
- 5 Skulle ikke svare (Nei eller Ønsker ikke svare på spm. 33, skjema type 3)

34. Har De hatt noe samleie i løpet av de siste fire ukene?

382

- 1 25 Ja → 35
- 2 14 Nei → 36
- 3 2 Ønsker ikke svare → 36
- 5 Oppgitt ellers
- 6 Skulle ikke svare

35. Kan De si omtrent hvor mange samleier De har hatt i løpet av de 30. siste fire ukene?

VIS KORT 3

383

- 1 4 A 1
- 2 8 B 2
- 3 34 C 3-6
- 4 19 D 7-11
- 5 6 E 12 eller flere
- 6 3 Ønsker ikke svare
- 7 Oppgitt ellers
- 25 Skulle ikke svare

Svarfordelingen på spm. 35 om samleier i skjematype 3

- Ja 11
- Nei 4
- Ønsker ikke svare 1
- Skulle ikke svare 85

Statistisk sentralbyrå,
Fruktbarhetsundersøkelsen
1977, NOS.B.187,
Oslo-Kongsvinger 1981

De utfylte spørreskjemaene ble analysert av Turid Noack og Lars Østby og publisert som Fruktbarhet blant norske kvinner. Resultater av fruktbarhetsundersøkelsen 1977, Samfunnsøkonomiske studier nr. 49, Oslo-Kongsvinger 1981. Fruktbarhetsundersøkelsen fant en klar sammenheng mellom alder ved første fødsel og utdanning: «Av kvinner født 1933-1947 hadde over halvparten blitt mødre for første gang før 21-årsalder dersom de hadde kort utdanning (inntil 9 år), for dem med 10-12 års samlet utdanningsvarighet går det ytterligere 2 år før halvparten har fått sitt første barn, og de med lengst utdanning (mer enn 12 år) er over 26 år før halvparten av dem har blitt mødre. Forskjellene mellom de ulike utdanningsgruppene ser ut til å ha vært uendret eller endog noe økende.»

Dødsratefallet som årsak til fødselsratefallet

DE LANGSIKTIGE VIRKNINGENE av den demografiske overgangen ble i 2011 tematisert i et spesialnummer av tidskriftet *Population and Development Review*. I innledningen karakteriserer Ronald D. Lee, professor ved Berkeley, og David S. Reher, professor ved universitetet i Madrid, overgangen fra høye og fluktuerende til lave og stabile rater for fødsler og dødsfall som en av de viktigste endringene som har skjedd de siste to, tre hundre årene, og de sammenlikner den med utbredelsen av demokratiske styresett, den industrielle revolusjonen, urbaniseringen og økningen av befolkningens utdanningsnivå.

Lee og Reher hevder at overgangen ikke er fullført noe sted fordi fallet i dødsraten vil fortsette. Heller ikke i et land som Japan, der overgangen har kommet lengst, har befolkningens aldring tatt slutt. Den demografiske overgangen forandret befolkningens sammensetning fra å bestå av mange barn og få eldre til å bestå av få barn og mange eldre, fra korte liv til lange liv, fra store til små familier, fra et livslangt krav til kvinnen om å føde barn til at dette ble konsentrert til en kort periode av voksenlivet. De peker også på at utfordringene mange land står overfor, lav fødselsrate, en aldrende befolkning og store vandringer, er direkte og indirekte konsekvenser av den demografiske overgangen.⁴²³

Tim Dyson er antakelig den forskeren som har argumentert mest energisk for å betrakte den demografiske overgangen også som en forklaring på økonomisk utvikling. Han argumenterer dessuten for at den kan betraktes som en kjedereaksjon som utløses av fallet i dødsraten. Dødsratefallet skjedde først blant spedbarn og småbarn. Konsekvensen av at flere barn vokste opp, var at foreldrene måtte skaffe mer mat, klær og plass. Når foreldrene måtte produsere mer, førte det til at mange flyttet fordi ressurstilgangen der de bodde, var

utilstrekkelig, de dro til et annet sted på landsbygda, til nærmeste by eller til et annet land. Den endelige løsningen på de voksende barneflokkene, *the backstop response*, var ifølge Tim Dyson reduksjon av antall barn innenfor ekteskapet. Av denne grunn betrakter han også dødsratefallet som årsaken til fødselsratefallet. Først etter at alle andre løsninger var brukt opp, eller ikke virket lenger, begynte frivillig barnebegrensning innenfor ekteskapet.⁴²⁴ Fødselsratefallet kaller Dyson *a lagged adaptive response*,⁴²⁵ «en utsatt tilpasset respons» på dødsratefallet. Dyson hevder også at de forholdsvis gode betingelsene for utvandring befolkningen i Nord- og Vest-Europa hadde hatt, utsatte fødselsratefallet.⁴²⁶ Byrdene de gradvis voksende barneflokkene førte med seg, skapte et motiv for å redusere antallet fødsler. Dette skjedde i alle sosiale klasser og lag, og er også forklaringen på hvorfor fødselsratefallet skjedde raskere enn fallet i dødsraten.⁴²⁷

Tanken på at dødsratefallet er den underliggende årsaken til fallet i fødselsraten, har ifølge Dyson eksistert i over 50 år, men den blir ofte avvist til fordel for det folk selv sier, som for eksempel «vi har ikke råd til å få et barn til». Slike svar er ikke uinteressante, men de går glipp av den fundamentale årsaken til fødselsratefallet, hevder Dyson, som mener befolkningsutviklingen må studeres i en rekke land og områder gjennom lange perioder. Da er det vanskelig å unngå å konkludere med at dødsratefallet er den underliggende årsaken til fødselsratefallet.⁴²⁸

Fallet i dødsraten setter i gang et forløp som fortsetter av seg selv. De demografiske skiftene i overgangen skjer uavhengig av sosiale og økonomiske faktorer, hevder Dyson, og lar seg forklare innenfor modellen. Dette gjelder imidlertid ikke for dødsratefallet, som starter overgangen. Kjedereaksjonen dødsratefallet starter, består i befolkningsvekst som gjør befolkningen yngre, dette presser familiene til å produsere mer, som medfører flytting og urbanisering.

Urbaniseringen fører til arbeidsdeling, pengeøkonomi, opprettelse av administrative systemer. Fødselsratefallet fører uunngåelig til en aldring av befolkningen og økende uavhengighet for kvinnene.⁴²⁹

Hva forklarer dødsratefallet? Opplysningstiden, hevder Dyson.⁴³⁰ Også demografen Jean-Claude Chesnais hadde, etter å ha studert tallserier fra 67 land, kommet fram til at det var en påfallende sterk sammenheng mellom fall i småbarnsdødeligheten, utbygging av skolevesen og utbredelse av lese- og skriveferdigheter.⁴³¹ Dødsratefallet skjedde ifølge Dyson på grunn av opplysning i *the pre-transitional society*, i «samfunn forut for overgangen». Opplysning presiserer han til en periode da tro på fornuft og framskritt økte og sekulære tanker og vitenskap ekspanderte; den amerikanske og den franske revolusjonen virket frigjørende, i England var det stor tiltro til anvendt kunnskap, det skjedde en endring i det intellektuelle klimaet, spesielt når det gjaldt å anerkjenne at mennesket kunne beherske naturen. Det var disse holdningsendringene som skapte dødsratefallet, som i sin tidlige fase skjedde langsomt og stykkevis.⁴³²

MOTSTÅENDE SIDE

Financial Times,
New Demographics,
October 18, 2011.

Financial Times' hefte kom ut en måned før verdens befolkning passerte 7 milliarder. 70 prosent av verdens befolkningsvekst ville de neste 40 årene skje utenfor de 20 rikeste landene. Millioner av mennesker dro hvert år fra landsbygda til byene for å få arbeid. Byer som Lagos og Mumbai hadde imidlertid elendig infrastruktur og var overbefolket med voksende slumområder, så livene til disse menneskene ble i beste fall vanskelig, slo lederartikkelen Growing pains, «økende smerte», fast. I Øst-Europa var situasjonen en annen.

En ny demografisk overgang

SIDEN 1980-TALLET HAR flere demografer argumentert for at landene i det nordvestlige Europa fra slutten av 1960-tallet har beveget seg inn i en ny demografisk overgang.⁴³³ Kombinasjonen av lav fødselsrate og liten innvandring i en del nordeuropeiske land fra og med 1977 til og med 1990 førte til lav folkevekst. Dette fikk noen befolkningsteoretikere til å hevde at den første demografiske overgangen måtte betraktes som slutt, og at et nytt demografisk regime var etablert.

Den andre overgangen er ifølge Van der Kaa kjennetegnet av at flere samlivsformer eksisterer side om side, at før-ekteskapelige samboerskap er sosialt akseptert, at fødselsraten er lavere enn dødsraten, at samlet fruktbarhetstall ligger under

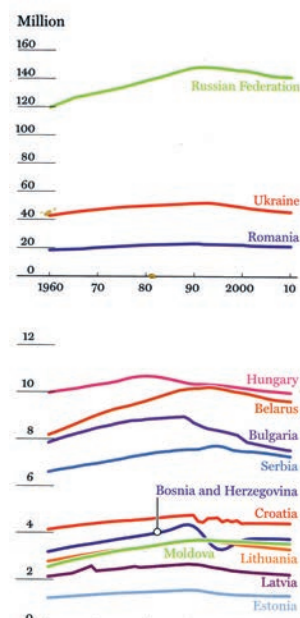
reproduksjonsnivået, og at veksten i befolkningen skyldes innvandring og økt levealder. Andre demografer har holdt dette for å være konsekvenser av den første overgangen.⁴³⁴

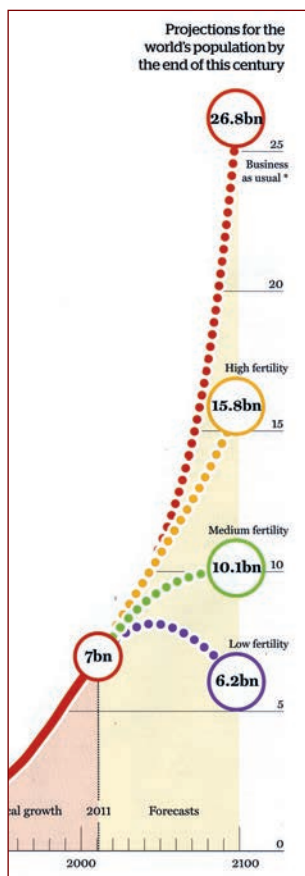
Postmoderne selvrealisering i androgyne kropper

JAN VAN BAVEL og David S. Reher forklarte babyboomen i 1930–1970-årene blant annet med at den seksuelle revolusjonen gikk forut for revolusjoneringen av prevensjonsmidlene. Med sikre prevensjonsmidler og selvbestemt abort ble det slutt på ikke-intenderte barnefødsler. Mens fødselsratefallet etter 1900 kom av at prevensjonsmidler ble tatt i bruk etter at to barn var født, kuttet kvinnene i den vestlige verden fra begynnelsen av 1970-årene ut prevensjon når det passet at barna ble unnfanget. Dette betegner overgangen fra barnebegrensning etter 1900 til familieplanlegging fra om lag 1970. Etter hvert som flere og flere kvinner tar lang utdanning, øker gjennomsnittsalderen for førstegangs fødende kvinner. I Norge nærmer gjennomsnittsalderen for førstegangs fødende seg 30 år. Muligheten for å få barn minker med alderen. Dermed har det oppstått et fenomen som er motsatt av det som skapte babyboomen. Den svært lave fødselsraten fra slutten av 1970-årene kom av at mange som av forskjellige grunner ventet med å få barn, ikke rakk å få barn nummer tre, eller ikke fikk barn i det hele tatt: ikke-intendert barnløshet.⁴³⁵

Den vedvarende lave fødselsraten i Norge kan virke paradoksalt gitt at hele det økonomiske og sosiale programmet Aase Lionæs og Arne Skaug skisserte i 1936 er realisert: Barnetrygd er innført, kvinner tar utdanning på linje med menn, kvinner deltar i arbeidslivet på linje med menn, det er barnehageplasser til nesten alle barn, sysselsatte har full lønn i ett år etter fødselen. Dette har ikke ført til at barnetallet per kvinne har kommet over reproduksjonsgrensen på vel to barn.

I det 18. og begynnelsen av det 19. århundret hadde kvinner et distansert og pragmatisk forhold til småbarna, de visste at

Financial Times,
New Demographics,
October 18, 2011.

Beregningen av den framtidige befolkningsutviklingen spriker alt etter hvilke forutsetninger som legges til grunn. Når forskjellene er så store som her mellom det laveste og høyeste anslaget, blir figurens informasjonsverdi begrenset.

mange av dem kom til å dø. Det er hevdet at mødrene så med likegyldighet på barn under to år. Mot slutten av det 19. århundret, da de fleste fødslene resulterte i et barn som vokste opp, ble barneflokkene for store til at det var mulig å ofre mye tid på hver enkelt. I det 20. århundret ble småbarnas velferd prioritert foran alt annet.⁴³⁶ Dette hadde også en paradoksal side, for reduksjon av barneflokkene og økt mobilitet førte til at familien og slekten fikk mindre betydning økonomisk og sosialt.

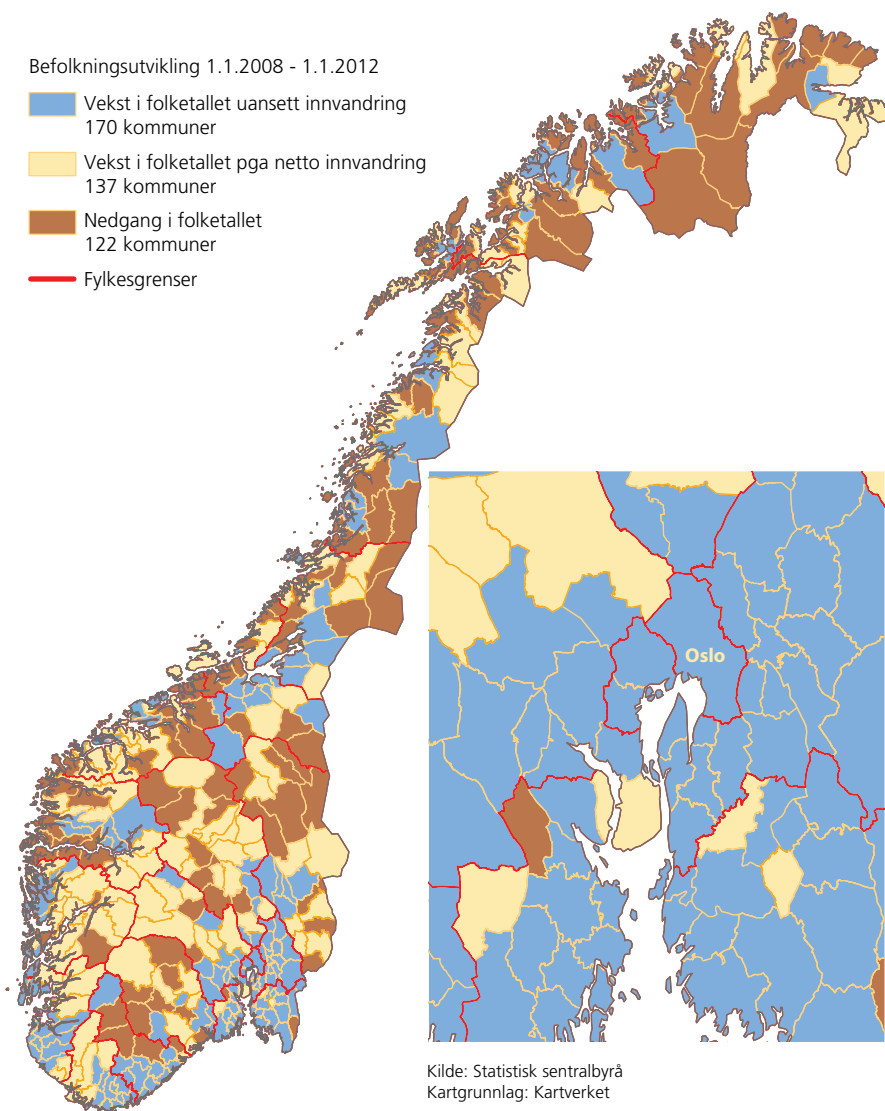
Morskjærligheten oppsto med tobarnsfamilien i det 20. århundret, fra 1900 til 1975 var barnet familiens konge.⁴³⁷ Fallet i fødselsraten, som begynte i slutten av det 19. århundret og fortsatte til midt på 1930-tallet, førte til en enorm følelsesmessig og finansiell investering i barnet, hevdet Philippe Ariès, kjent som barndommens historiker. Da samlet fruktbarhetstall rundt 1970 igjen falt under reproduksjonsgrensen, mente han å se den stikk motsatte holdningen. Tiden for barnet som *child-king* var over. Da generasjonene født tidlig under babyboomen fikk barn, introduserte de en ny epoke, mente Ariès, der barnet spilte en mye mindre rolle. I livene til disse parene og individene var ikke barnet fraværende, men det ble én av flere komponenter som skulle få de voksne til å blomstre som individer.⁴³⁸

Dette er postmodernismens epoke, kvinner og menn får barn for å realisere seg selv som voksne, samboerskap er blitt like vanlig som giftermål, halvparten av samlivene oppløses, uavhengig av samlivsform. I omgangen med barnet skal mor og far utvikle kvaliteter som er attraktive i arbeidslivet og på sosiale arenaer. Å ha barn blir et middel til å bygge karriere. Fallet i fødselsraten etter 1900 har vært karakterisert som altruistisk, mens fallet fra 1970-tallet er blitt holdt for å være individualistisk motivert.⁴³⁹

Familieplanlegging førte til at hver kvinne i løpet av sin reproduktive alder fødte færre enn to barn. I slutten av det 20.

Befolkningsutvikling 1.1.2008 - 1.1.2012

- Vekst i folketallet uansett innvandring
170 kommuner
- Vekst i folketallet pga netto innvandring
137 kommuner
- Nedgang i folketallet
122 kommuner
- Fylkesgrenser

Kilde: Statistisk sentralbyrå
Kartgrunnlag: Kartverket

Samfunnsspeilet 5/2013,
Oslo-Kongsvinger 2013.

århundret og begynnelsen av det 21. er kvinner gravide og ammer i tre–fire år. Graviditet, barnefødsler og amming opp-tar en liten del av kvinnens liv. Dermed har menns og kvinners liv i løpet av det 20. århundret blitt svært like. For første gang i historien betyr biologisk kjønn lite, dette må betraktes som en videreføring av den naturbeherskelsen som begynte med fallet i dødsraten.

Reduksjonen i antall barnefødsler er en hovedgrunn til at det ikke lenger er det ferme hunkjønnnet med brede hofter og store fettreserver rundt melkekjertlene som er kvinneidealet. En slik kropp var tidligere attraktiv fordi den ga inntrykk av å kunne tåle tallrike graviditeter og barnefødsler. I dag forbindes ikke en slik konstitusjon med et sunt liv, tvert om assosieres synlig fett med lav utdanning og inntekt og dårlig helse. Fra årtusenskiftet er det den gjennomtrente, slanke kroppen som utstråler sunnhet og skjønnhet. Kvinner og menn skal gjøre det samme, i arbeidslivet som i fritiden, det er da også det nærmest androgyne hunkjønnnet med en anorektisk guttekropp som er blitt kvinnenenes drømmefysiognomi. Denne idealkroppen er utbredt i samfunnslag med høy inntekt og lang utdanning, og signaliserer også noen tradisjonelle verdier. Det fins ingen økonomisk grense for hvilke goder i form av mat, drikke og behagelig livsførsel dette sjiktet kan unne seg, men nytelsens virkninger, det kroppslige forfallet, er fraværende. Den magre kroppen reflekterer derfor også grunnleggende pietistiske dyder; mennesket skal ikke skjermes seg, men tåle å utsette seg for fristelsene. Den slanke kroppen signaliserer selvkontroll, viljestyrke og oppdrift.

Hard konkurranse om innvandrere

DET ER BARE i Nord-Amerika og Europa at alle land, unntatt Island og Kosovo, har samlet fruktbarhetstall under reproduksjonsgrensen. Tallet for Nord-Europa er 1,8, Vest-Europa 1,7, Øst-Europa 1,5 og Sør-Europa 1,3. For Amerika under ett er

tallet 2,1, for det folkerike Øst-Asia (Kina, Japan, Nord- og Sør-Korea, Mongolia, Taiwan og Hong Kong) er tallet 1,5.⁴⁴⁰

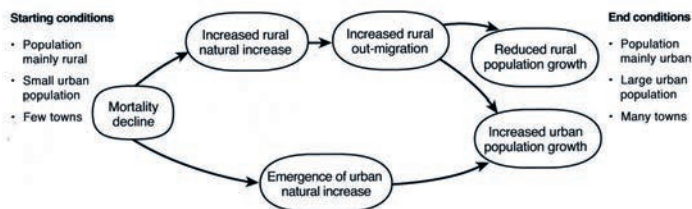
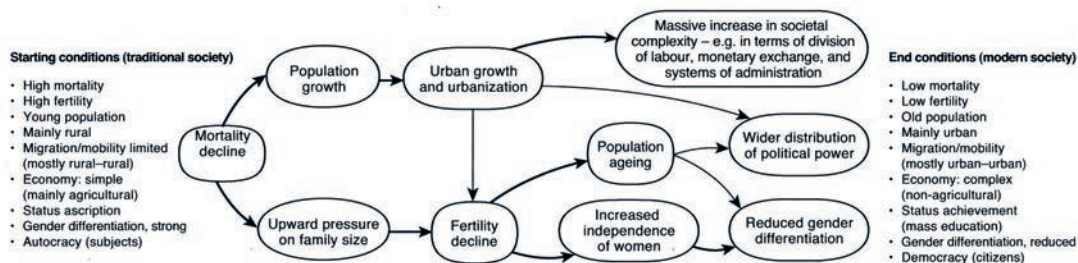
Per 2014 skal det kun være et dusin land der fødselsraten ennå ikke har begynt å falle, ellers har alle land vært gjennom, eller er inne i, den demografiske overgangen. Etter hvert som færre og færre land vil befinne seg i den fasen av overgangen som skaper befolkningsoverskudd, vil muligheten for befolkningsvekst gjennom innvandring komme til å tørke ut.

Fortsatt vekst i folketallet i Europa vil være avhengig av fortsatt økning av levealderen og/eller innvandring. Landene i Europa må konkurrere om innvandrere med USA, Australia, Bahrain, Kuwait, De forente arabiske emirater og Singapore. Etter hvert vil flere og flere land konkurrere om færre og færre potensielle innvandrere. Med høy arbeidsledighet i Europa ligger Norge med lav ledighet for tiden godt an i denne konkurransen.

Tabell 25 | SAMLET FRUKTBARHETSTALL, TOPP, BUNN OG NORDEN. 2012

Niger	7,6	Taiwan	1,1	Danmark	1,7
Sør-Sudan	7,0	Portugal	1,2	Finland	1,8
Somalia	6,6	Singapore	1,2	Færøyene	2,5
Tsjad	6,6	Sør-Korea	1,2	Grønland	2,0
Kongo, dem.rep.	6,6	Moldova	1,2	Island	1,9
Angola	6,2	Polen	1,2	Norge	1,8
Den sent. afr. rep.	6,2	Bosnia-Herzegovina	1,3	Sverige	1,9
Mali	6,1	Spania	1,3	Åland	1,8
Burundi	6,1	Hellas	1,3		
Zambia	6,0	Ungarn	1,3		

KILDE: Population Reference Bureau 2014, *Nordisk statistisk årbok 2013*.

1. Increased division of labour in society – i.e. greater occupational specialization
2. Greater use of systems of exchange – i.e. money, markets, trade, accounting
3. Issues arising from population concentration – e.g. sewage, water, fire, social order
4. General expansion of systems of administration and government
5. Increased requirements for skills, training and education
6. The growth of the institutions of 'civil society' – e.g. charitable trusts, trade unions, law, the press

Tim Dyson, *Population and Development. The Demographic Transition*, London 2010.

Skjematisk framstilling av den demografiske overgangen som en kjedereaksjon.